

О.І.Гуржій (Київ)

**СТАНОВЛЕННЯ ПОШТОВОЇ СПРАВИ В УКРАЇНСЬКІЙ
КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII СТ.**

Пошта, що з італійської (posta), німецької (Post), французької (poste), перекладається однаково - як зупинка або станція, завжди була одна з основних видів людського спілкування, відіграла важливу роль у зв'язках між народами, регіонами тощо. Завдяки їй здійснювалися пересилка й доставка листів, періодичної преси, посилок, перекази грошей... Її стан багато в чому свідчив про рівень «цивілізації» того чи іншого суспільства. Певною мірою вона була ознакою держави (з неодмінним застосуванням, наприклад, на листах офіційних печаток з символікою влади), обличчям нації. Пошта неабияк сприяла не лише поширенню різноманітної інформації, а й налагодженню шляхів, місцевого діловодства, в решті-решт розвитку культури і т.д.

В Україні, як і в Росії, виникненню та становленню регулярних поштових зв'язків передувало функціонування окремих відділків, зафіксованих у джерелах ще XIII ст. Приблизно з тих часів з'явився термін «яма» або «ямська повинність», тобто постачання людей, коней і підвод на потреби пересилок від одного населеного пункту до іншого. Тоді межі, скажімо, слобід нерідко позначалися ямами, звідси походить і назва [1].

В XVI-XVII ст. на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, польський уряд вже безпосередньо призначав осіб на такого роду станції. Особливо зростало навантаження на пошти в період військових подій. Тому збільшувалася на них і кількість залучених до поїздок людей, коней, підвод. Під час воєн такі установи, зрозуміло, набували особливої ваги, спрямовуючи свою діяльність в основному на потреби армій і лише частково мирних жителів. Правда тоді їх функціонування ще не стало постійним, а перевозки кореспонденції були періодичними - в залежності від потреб, терміновості, накопичення. Схожі явища спостерігалися і в Російській державі [2].

В Гетьманщині пошта набула яскраво офіційний характер. Листування перших володарів бурави України з правителями інших країн здійснювалися переважно через різного рівня «посольства», т.зв. нарочних. Послання оформлялося у вигляді листа за підписом і печаткою відправника. Так, І.Виговський відразу після свого обрання гетьманом в одному з таких (від 10 вересня 1657 р.) сповістив кримського хана Магмет-Гірея про цю подію, смерть Б.Хмельницького та бажання «дружби» [3]. Схожого змісту листа він того ж дня відправив і кримському візиру [4].

Надсилали листи також представники старшинської адміністрації. Зокрема в кінці того ж року полтавський полковник М.Пушкар за допомогою такого подякував київського митрополита Д.Балабана за повідомлення, що багато козаків не хочуть «прийняти» на гетьманство І.Виговського [5].

Один з фахівців історії пошт і діяльності поштместрів у Росії І.Козловський прийшов до висновку, що безперебійний зв'язок у «Малоросії» засновано 1677 р., завдяки налагодженню доставки кореспонденції від Севська до Глухова. А санкціоновано на вищому рівні його 1679 р., коли в Києві вже існували «постійні» коні для потреб місцевої пошти [6].

Проте в дійсності це питання виникло принаймні на десять років раніше. В ході підписання Андрусівського перемир'я Росією і Річю Посполитою (без поважного представництва з української сторони) поблизу Смоленська в 1667 р. виникла потреба в створенні постійно функціонуючої міждержавної пошти. Зрозуміло, що вона не могла поминути України, зокрема Гетьманщину. Відповідну постанову, як доповнення - стаття № 6 - до основного змісту угоди, було прийнято в Москві в грудні того ж року. Згідно неї від столиці Росії зв'язок мав проходити через Смоленськ, українські землі до резиденції польського короля. Під наглядом представника останнього - «начальника над поштою». Причому передбачалася для «безопасства и потреб государских» пересилка листів і відповідей на них не лише «чисто» державних, але й з питань торгівлі. Крім того встановлювалася відповідна оплата поштових послуг, як то діялося «против обычая, во всех государствах будущего». Проходження кореспонденції мали фіксувати поштарі [7]. Всю ж ініціативу в розвитку цієї справи в Російській державі взяв на себе відомий на той час державний і військовий діяч, дипломат А.Ордин - Нащокін. Він же призначив поштместером свого протеже Леонтія Марселіса [8].

«Глухівські статті», підписані новообраним лівобережним гетьманом Д.Многогрішним і представниками царя 16 березня 1669 р., одним з 27 пунктів безпосередньо передбачали організацію пошти із залученням до неї найманих - «охотних» людей. Утримувати її планувалося за рахунок надходжень з царської казни і місцевих прибутків. «Чтоб на тое почту, - йдеться в документі, - кто из черкасских (украинских. - О.Г.) жителей нанялся, а давать ему заплату по уговору, а в тот договор вполы платить: из поборов малороссийских городов, а другую из путивльских или севских доходов против договора, чтоб в тех подводах учинить помощь» [9]. Крім того існували тимчасові станції. В 70-х роках тих й інших було влаштовано в багатьох великих містах: Києві, Ніжині, Батурині та інш. Причому поштальонам дозволено приймати листи, адресовані на ім'я царя [10]. Приймалася також приватна кореспонденція. Тоді шлях від Києва до Москви (близько 900 км.) долався за 15-20 днів, а коли виникала крайня потреба - за 6-8 днів [11].

1676 р. цар Федір Олексійович (1676-1682), призначаючи воєводою в Переяслав кн. Ф. Волконського, наказав йому сповіщати відомості через пошту, а коли б склалися надзвичайні обставини - тоді писати в Москву "с нарочними гонцы наскоро" [12]. Однак, зв'язок з "малоросійськими" містами до столиці, який проходив через Севськ, на той час, ймовірно, залишався загалом незадовільним. Бо вже наступного року іменним указом кн. В. Голіцину доручалося значно поліпшити цю справу, щоб "о тамошних поведеннях было ведомо подлинно, скорыми днями".

8 серпня 1678 р. севський воєвода Л. Неплюєв одержав грамоту, в якій у черговий раз порушувалося питання про налагодження пошти в Гетьманщині, а саме в таких основних містах: Глухіві, Конотопі, Ромнах, далі - до Дніпра, а від нього до Севська. Відстань між станціями мала не перевищувати 30 верст. Про це йшлося і наступного року. При цьому чітко встановлювалися 2 дні відправки кореспонденції на тиждень: у вівторок і п'ятницю. І. Козловський, описуючи цей сюжет, помилився, коли стверджував, що в історії урядових пошт лише один раз згадується про визначення певних днів для відправки пошти [13]. Далі ми детальніше розглянемо цей аспект.

1680 р. знову згадуються "поштові" коні в Києві. А 1695 р. указом спеціально рекомендовано користуватися саме поштою через вище названі міста. Правда, можна припустити, що навіть у Києві станція час від часу приходила до незадовільного стану, а можливо й переставала функціонувати. Бо є відомості стосовно 1725 р. про відновлення в місті поштового двору з утриманими при ньому підводами [14].

Як би там не було, але вважаємо, що на початок XVIII ст. вже чітко визначилися кілька головних напрямків зв'язку українських міст з російською столицею. Один з них проходив від Києва через Севськ і Калугу. Інший - від Запорозжя до Полтави, Охтирки, Севська, Калуги і до Москви.

Причому важливо зазначити, що на відміну від Московії, в Гетьманщині повинності на пошту досить довго не заміняли на грошовий еквівалент. Бо постійно потрібні були не стільки гроші на утримання станцій, стільки коні, підводи, люди. В Росії ж сплата грошей замість виконання цієї повинності була досить поширеною і одержала назву "ямщини" [15].

Потреба в підводах практично існувала постійно, а тому їх нерідко не вистачало. У воєнний час на них, як правило, перевозили боєприпаси, військове спорядження, фураж тощо. У мирний - посполиті зобов'язувалися, крім доставлення казенної пошти, забезпечувати пересування російських урядовців і офіцерів, перевозити в різні пункти продукти. Безумовно найбільше потерпали від цього мешканці міст, містечок і сіл, розташованих на великих трактах. Так, жалувана грамота 1660 р. чернігівським міщанам не дозволяла "московським ратним людям", а також чиновникам, брати у тих підводи, коли останні їхали в Росію через Чернігів і не мали на те спеціального дозволу. Наступні постанови

царського уряду та гетьманські універсали вже офіційно наказували міщанам "подводи и корми давати почему доведется" [16]. Посли та інші офіційні особи, які проїжджали через Київ, траплялося вимагали для себе по 100 і більше підвод, "подорожные припасы" без будь-якої оплати. Причому деякі, "взяв телеги, сани, хомуты, седла и прочие снасти не возвращают и увозят" (1731-1733) [17]. В універсалі гетьмана І. Скоропадського 1714 р. на захист в'їта, урядовців і міщан містечка Баклан Стародубського полку від зловживань російських чиновників йшлося про те, що "од уставичних через город их переиздов, од вистатченя на великороссийских людей провіанту и одбування почт подвод и инших повинностей до крайнего пришли разорения, изнищенія, жадного в том з сел державских (тобто: власників. - О. Г.) немеючи помоществованія" [18]. Селяни с. Комарівка (Ніжинський полк) від "дачи подвод" й інших "тяжестей" на початку 30-х років XVIII ст. прийшли в "крайнюю нищету и разорение, а иные от той нестерпимой нужды в разные места разошлись". Причому комарівські мешканці мали лише десять коней з возами, а за наказом сотенної влади повинні були поставляти двадцять коней з возами. Їм нічого не залишалося робити, як додатково наймати коней у місцевих заможних козаків з "последним своим разорением" [19]. Були випадки, коли не вистачало і возів. Тоді їх мусили виготовляти самі ж посполиті [20].

В січні 1736 р. генеральні старшини та керівництво Ніжинського полку зібралося в колишній гетьманській резиденції - Глухові, в будинку сотника, й прийняли спеціальне рішення про подальше функціонування в місті станції. Її мали утримувати селяни с. Толстодубова Комарицької волості, забезпечуючи тут готових до пересилки 18 коней (з оплатою за кожную по 20 крб.). Найближчий до міста інший відділок - у с. Тулиголовах - повинні були утримувати тамтешні мешканці, надаючи 14 коней по тій же ціні. Для початку, на здійснення намічених планів, у сотника позичили "військові", тобто державні, гроші в сумі 240 крб [21].

В 30-ті роки XVIII ст. жителі с. Орловка (Чернігівський полк, Понорницька сотня) вже регулярно забезпечували власними кіньми та возами місцеву пошту. За звичай для перевезення пакетів у рядових козаків брали два, а в селян - три коня [22]. Характерно, що російські генерали, офіцери та інші "чини" дозволяли собі "брати" коней, які спеціально обслуговували станції. При цьому ними зовсім не сплачувалися так звані прогонні гроші [23]. Після усунення від влади 1727 р. і заслання О. Меншикова, з його описаних маєтків на Лівобережжі також збирали гроші на "прогони" [24].

Наведені вище фактичні дані й уривки з джерел, переконливо свідчать: пошта в Гетьманщині наприкінці XVII - першій третині XVIII ст. мала постійну, досить розгалужену мережу. Проте, незважаючи на це, а також на офіційний дозвіл царя безпосередньо користуватися нею навіть у найважливіших державних справах, представники української влади у спілкуванні між собою, а також урядовцями з Росії продовжували

використовувати окремих посланців. Так І. Самойлович 1675 р. відправив до Москви тоді ще військового канцеляриста І. Скоропадського з листом, де особисто сповіщав чиновників Малоросійського приказу про становище козацьких військ і російської армії на чолі з боярином Г. Ромодановським в Україні. Наступного року Скоропадський знову, цього разу з братом Василем - підписком Генеральної військової канцелярії - їде посланцем до столиці Росії. Схожі доручення тому доводилося виконувати і потім [25].

Ставши вже гетьманом, І. Скоропадський посилав до Петра І, графа Г. Головкина та інших осіб вітальні листи, "звірину", горілку, "по давне обыкновенію", не через пошту, а з старшинами або нарочними [26]. Його посланці їздили в Москву і Санкт-Петербург за ліками для нього, і взявши "подорожні", повертались назад [27].

Гетьман Д. Апостол брав навіть "во услужение двору гетманского для разных посылок и покупок" міщан, звільняючи їх від "общенародных повинностей" [28]. Проте найчастіше для перевезення офіційних і приватних листів старшин, зрозуміло, використовували козаків, які "до войскових походов згодніе и которіе всякіе служби войсковіе, посылки, фарпосты и стойки отбувають" (1729) [29]. З цією метою гетьмани призначали для полковників особливих "куренних" козаків [30]. У "відомості" Чернігівського полку 1735 р. зазначено, що в м. Чернігові й місцевих сотнях "для пересилки репортов и других приключających по почте писем" використовували по двадцять козаків "коннооружейних с переменою" [31].

На думку М. Слабченка, "козацькі стойки", або ще як їх називали "підстави", заведені Д. Апостолом на всіх найважливіших шляхах у містах, містечках, "знатних" селах і перевозах себе не виправдали. А тому були скасовані в 1740 р [32]. Згадку про це маємо і в тогочасних джерелах [33].

З поширенням імперських порядків на Гетьманщину, вже в першій половині XVIII ст. все виразніше простежуються деякі загальні тенденції в упорядкуванні пошт як на українських землях, так і Росії. Спільною стає термінологія, вживана в процесі їх діяльності. Зокрема в межах регіону за Петра І звичними стають "ями" та "ямські підводи", функціонування яких затверджено царським законодавством [34].

Тоді розвитком поштової справи в Україні безпосередньо зайнявся І. Скоропадський. Він опікувався налагодженням трактів, забезпечував необхідним станції, призначав поштмейстерів. При Генеральній військовій та полкових канцеляріях утримували окремих розвізників державної кореспонденції й посилок, яких вибирали з-поміж козаків-підпомічників. Поштові відділки існували на багатьох шляхах, що в різних напрямках розбігалися від цього резиденції в Глухові: на Польщу, у Крим, Слобожанщину, Росію і т.д.

За І, Скоропадського склалися й нові напрямки, по яких пішла кореспонденція. Наприклад, відомий такий факт. Наприкінці 1708 р. Петро

І після подій, пов'язаних з переходом І. Мазепи на бік шведів, перебував у Полтаві. Проте незабаром він планував перевести свою "всю армію" до Сум, де намірився розмістити "гаупт-квартиру". Отож тільки по обраному володареві булави довелося зайнятися організацією пошти між цими містами, "которая бы могла быть в корреспонденции писем без задержания" [35]. Крім того, гетьман почав практикувати сплату місцевими державцями і духовенством певних сум на утримання пошти [36].

Як засвідчив старший канцелярист Генеральної військової канцелярії М. Ханенко, 1722 р. І. Скоропадський звернув увагу Петра І на те, що в Росії на ямські й поштові підводи вже давно збираються "прогонні" гроші, а в "Малоросії" тільки почали платити за використання ямських. Тому він "покорнейше" попросив імператора звеліти, щоб царські кур'єри та інші посланці без виключення сплачували необхідні кошти, а не брали підводи "силоміць" [37].

Це питання було окремих пунктом записано в гетьманських "статтях", які передані від імені всього українського народу Петру І для затвердження ("резолуції"). Проте смерть гетьмана того ж року дозволила царю взагалі не брати до уваги, такого роду клопотання.

Пошта, налагодження зв'язку поступово набрали загальнодержавної ваги. Так, у 1726 р. "з гори" наказали організувати переїзд з Києва в Санкт-Петербург геодезиста Якова Яснева, який мав доставити зроблені перед тим описи і креслення земель у слобідських козацьких полках, що межували з "великоросійськими городами". З приводу цього генерал-аншеф, кн. І. Трубецької видав наказ, щоб Ясневу на прогони підводи від Києва до північної столиці видали 8 крб. 31 коп. Очевидно, що його "книги и чертежи" мали неабияке значення, бо містили матеріал про землі, урочища, ріки, ліси, болота і поля сумського, Охтирського, Рибинського, Ізюмського та Харківського полків [38].

На середину XVIII ст. утримання станцій фактично перетворилося на "загальнонародну" повинність. Причому її виконання "натурою" все частіше замінювалося грошовий "еквівалент". Так "відомість" 1742 р. Лубенського полку зафіксувала, що мешканці так званих вільних військових маєтностей, "обретаючієся под ведомством сотенных того полку ратуш, отбывают общенародные повинности по силе высокомонарших указов налагаемые на них, а именно: дачу на консистентов и компанейцов, в главную полевую аптеку, состоящую в Лубнах, выстачением дров в оную ж аптеку исправляют, да на чиновныки и служители полковые и сотенные, и на почту, содержаемую в Нежинском полку денежно..." [39] Рангові посполиті Київського полку забезпечували станційних коней фуражем [40].

Не поминуло це й козацтво. Так сотники та сотенна старшина Чернігівського полку скаржилися на ім'я Єлизавети Петрівни 1744 р., що тамтешні власники маєтків примушують підпомічників виконувати всілякі "мужчіє тягости", "роботи", дачи на почти денег", підводи тощо.

Причому підводи, коней і фураж ті брали "гвалтом", тобто – силоміць [41].

Інкони робилося виключення і козаків на вищому рівні звільняли від всіх повинностей, "служб" на кілька років, якщо ті тільки-но переселилися в Гетьманщину "из полских мест" (малася на увазі Правобережна Україна в складі Речі Посполитої) [42].

1753 р. утримання пошт почало здійснюватися головним чином за рахунок надходжень, які збиралися з населення до Генеральної скарбової канцелярії. Їхнім збором керував генеральний підскарбій Я.Маркович [43]. Тоді ж Київська губернська канцелярія видала наказ "Про утримання в справності мостів і шляхів на тракті від Москви до Києва". Значна відповідальність у цій справі була покладена на Київський магістрат [44]. Саме він керував у 1753 -1760 рр. будівництвом і ремонтом мостів через Дніпро, гребель, шляхів і перевозів навколо міста. Залучались до цього і місцеві монастирські піддані. Одночасно ремонтувалися шляхи в Києві [45].

-
1. *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею имп. Академии наук (ААЭ)*. - Т.1. - СПб., 1836. - №№ 5, 18, 20, 23, 156 та ін.
 2. *Сергеевич В.И. Русские юридические древности*. - Т.1. - СПб., 1890. - С.195.
 3. *Російський державний архів давніх актів (Москва)*. - Далі РДАДА, ф. 124. Малоросійські справи, оп.3, спр.76. - Арк.1.
 4. *Там же*. - Спр.77. - Арк.1.
 5. *Там же*. - Спр.78. - Арк.1.
 6. *Козловский И.П. Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве. Опыт исследования некоторых вопросов из истории русской культуры во 2-й половине XVII века*. - Т.1. - Варшава, 1913. - С.57.
 7. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)*. Изд.1-е. 1830 года. - Т.1., СПб. - № 398, 420.
 8. *Козловский И.П. Назв. праця*. - С.67.
 9. *ПСЗРИ*. - Т.1. - № 447; *Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским*. - М., 1858. - Ч.1. - С. 218.
 10. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (АЮЗР)*. - Т.9. - СПб., 1877. - С.891.
 11. *Козловский И.П. Назв. соч*. - С.114.
 12. *ААЭ*. - Т.4. - СПб., 1836. - № 24.
 13. *Козловский И.П. Назв. соч*. - С.510 (прим.№ 1).
 14. *Історія Києва: В 3-х т., 4-х кн.* - Т.2. - К., 1986. - С.61.
 15. *Толстой Д. История финансовых учреждений России со времени*

- основания государства до кончины императрицы Екатерины II. - Спб., 1848. - С.51. Див. також: Вигелев А.Н. История отечественной почты. - 2 изд. - М., 1990.
16. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів (НБ України. ІР.), ф.1, № 54485. - Арк.2.
 17. РДАДА, ф.248, оп. 29, спр.1828. - Арк.22-22 зв.
 18. Там же. - ф.124, оп. 1, спр. 32. - Арк. 1.
 19. НБ України. ІР, ф.2, № 2307. - Арк.5-5 зв.
 20. Там же. - №№ 27713 - 27723, 27733.
 21. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Изд. Александр Маркович (далі: Маркович Я. Дневные записки). - Ч.2. - М., 1859. - С.1.
 22. НБ України. ІР, ф. 2, № 52817. - Арк.1.
 23. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (ЦДІА України), ф. 51, оп.3, спр. 5211. - Арк.1-2.
 24. Теличенко И.В. К истории финансов в Малороссии и Слободской Украины // Киев. Старина, 1888. - № 4. - С.12 (документи, известия и заметки).
 25. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. - К., 1998. - С.13,14,20.
 26. РДАДА ф. 124 оп. 1, спр. 2. - Арк.1-2 (1713 р.); спр.3. - Арк. 1 (1713 р.).
 27. Там же. - Спр. 2. - Арк. 1-1 зв. (1716 р.).
 28. ЦДІА України, ф.51, оп.3, спр.3072. - Арк.1-2.
 29. НБ України. ІР., ф.1, № 51443. - Арк. 1-1 зв.
 30. Російська державна бібліотека (Москва). Відділ рукописів, ф. 159. Зібрання Маркевича, № 20 (24). - Арк. 1. - Далі РДБ.ВР.
 31. ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 5266. - Арк. 5.
 32. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. - Ч.1. - Т.4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманицыны XVII-XVIII веков. - Одесса, 1925. - С.161.
 33. Материалы для отечественной истории: Изд. Михаил Судиенко. - К., 1853. - Т.1. - С.45.
 34. ПСЗРИ. - Т. 1. - № 573.
 35. ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр.976. - Арк. 14.
 36. Там же. - ф.51, оп. 3, спр. 1892. - Арк.3.
 37. Ханенко Н. Диариуш. - С.44.
 38. ЦДІА України, ф.59. оп. 1, спр.130. - Арк. 1-3.
 39. РДБ.ВР, ф. 159, № 2993 (3237). - Арк. 4 зв.
 40. ЦДІА України, ф. 51, оп. 1, спр. 518. - Арк. 1.
 41. ЦНБ України. ІР, ф. 1, № 55719. - Арк. 3.
 42. ЦДІА України, ф.51, оп. 1, спр. 732. - Арк. 732. - Арк. 1-1 зв.
 43. Маркович Я. Дневные записки. - Ч.2. - С.105.
 44. ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 2257 - Арк. 1-2.
 45. Там же. - Спр. 2261, 2751, 3385, 3386.